

AZƏRBAYCAN'DA ROMAN JANRININ MEYDANA GƏLMƏSİ
AZERBAYCAN'DA ROMAN TÜRÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI
THE EMERGENCE OF THE NOVEL GENRE IN AZERBAIJAN

Salide ŞERİFOVA*

Makale Bilgisi/Article Info

Geliş/Received: 14/10/2023; Düzeltme/Revised: 23/12/2024

Kabul/Accepted: 23/12/2024

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf/Cite as: Şerifova, S. (2024). Azərbaycan'da roman janrının meydana gəlməsi. DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi), 7(2), 28-48. <https://doi.org/10.58853/dumad.1375883>

Xülasə

Dünya ədəbiyyatında romanın yaranması, inkişaf yolu və mərhələləri, eləcə də başqa problemləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Mübahisəsiz belə bir həqiqət aydınlaşmışdır ki, romanın ilk ibtidai örnəkləri hələ antik ədəbiyyatda özünü göstərir. Buna baxmayaraq, Şumer ədəbiyyatında yaranan romana oxşar dastan və poemalar sonralar itib batdığı kimi, onlar və Roma, Çin ədəbiyyatlarında yaranan ibtidai roman da ictimai-siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi üzündən özünü göstərə bilmədi.

Roman bir ədəbi janr kimi, dünya ədəbi təcrübəsində XIII-XIV əsrlərdən meydana çıxmışdır ki, onlar da ən çox cəngavərlik romanları idi. Orta əsrlər Şərqi ədəbiyyatında isə “Xavərnəmə”, “Həmzənamə”, “Muxtarnamə”, “Vaqənamə” və başqa bu kimi namələr dini ruhlu, əfsanə elementli olsa da, roman yolunun məhsulları idi. Hind və ərəb hökmdarları haqqındakı “Tarix” əsərlərində də roman üsürləri güclü idi.

Romançılığın böyük sürətlə inkişafı və romanın ədəbiyyatın aparıcı bir janrına çevrilməsi ictimai-analitik səciyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrə, həyat əksliklərinə, münasibətlərə geniş çərçivədə nüfuzu, həyatı daha əhatəli, daha çeşidli şəkildə təsviri, obraz və xarakterlərin kamilliyi ilə bağlıdır.

* Prof..Dr. filoloji bilimler doktoru, Azərbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü, Azərbaycan Edebiyatı Bağımsızlıq Dönemi Anabilim Dalı, ssharifova@rambler.ru, ORCID: 0000-0001-8788-6366

Bu baxımdan dünya ədəbiyyatındakı sanballı romanları bir növ bəşəriyyətin tarixindən lövhələr, onun bədii salnaməsi kimi də anlamaq olar.

Yaxın Şərqdə roman janrı Avropaya nisbətən xeyli gec meydana çıxdı. Ərəbistanda oyanış və intibah dövründə Cürcü Zeydanın islam dininin tarixi ilə bağlı silsilə romanları yaranmışdı. Çində, Hindistanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə də romanın yaranması kapitalizmin, burjuaziyanın gəlişi, milli oyanışı, özündərk və mübarizələr dövrünə düşürdü. Bu ölkələrdə roman artıq XIX əsrdə göründü. Azərbaycan romanı da məhz XIX əsrdə yarandı.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Şərq ədəbiyyatı, dünya ədəbiyyatı, antik ədəbiyyat, ədəbi janr, roman janrı, Azərbaycan romanı

Özet

Dünya edebiyatında romanın yaratılışı, gelişim yolu ve aşamaları ile diğer sorunlar her zaman ilgi odağı olmuştur. Romanın ilk ilkel örneklerinin hala antik edebiyatta karşımıza çıktığı tartışılmaz bir gerçektir. Ancak Sümer edebiyatında ortaya çıkan roman benzeri destanlar ve şiirler daha sonra ortadan kaybolduğu gibi, sosyal ve siyasi olayların karmaşıklığı nedeniyle Roma ve Çin edebiyatında ortaya çıkan ilkel roman da kendini gösterememiştir.

Edebi bir tür olarak roman, XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren dünya edebiyat deneyiminde ortaya çıktı ve çoğunlukla şövalyelik romanlarıydı. Ortaçağ Doğu edebiyatında “Havarnâme”, “Hamzanâme”, “Muhtarnâme”, “Vaganâme” ve benzeri mektuplar, her ne kadar dinî bir ruha ve efsane unsurlara sahip olsa da roman yolunun ürünleriydi. Hint ve Arap hükümdarlarla ilgili “Tarih” eserlerinde de yeni unsurlar güçlüydü.

Romanın hızla gelişmesi ve romanın edebiyatın önde gelen türlerinden biri haline gelmesi, onun sosyo-analitik karakteri, sosyo-politik olaylara etkisi, yaşam zıtlıkları, geniş bir çerçevede ilişkiler, daha kapsamlı ve çeşitli olması ve karakterlerinin mükemmelleştirilmesi yaşamı belirli bir çerçeve içinde anlatması ile ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında dünya edebiyatındaki mükemmel romanları, insanlık tarihinin bir nevi tabletleri, sanatsal kroniği olarak anlamak mümkündür.

Ortadoğu'da roman türü Avrupa'ya göre çok daha sonra ortaya çıktı. Arabistan'da uyanış ve rönesans döneminde Jurcu Zeidan tarafından İslam tarihine ilişkin bir dizi roman yaratıldı. Çin'de, Hindistan'da, Türkiye'de ve diğer ülkelerde romanın yaratılışı, kapitalizmin, burjuvazinin, ulusal uyanışın, özgüvenin ve mücadelelerin ortaya çıkışı dönemine rastlamıştır. Bu ülkelerde roman 19. yüzyılda ortaya çıktı. Azerbaycan romanı 19. yüzyılda yaratılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan edebiyatı, Doğu edebiyatı, dünya edebiyatı, antik edebiyat, edebi tür, roman türü, Azerbaycan romanı

Abstract

In world literature, the creation of the novel, its development path and stages, as well as other problems, have always been in the center of attention. It is an indisputable fact that the first primitive examples of the novel still appear in ancient literature. Nevertheless, just as epics and poems similar to the novel that appeared in Sumerian literature later disappeared, they and the primitive novel that appeared in Roman and Chinese literature could not show themselves due to the complexity of social and political events.

The novel as a literary genre appeared in the world literary experience from the XIII-XIV centuries, which were mostly novels of chivalry. In the Eastern literature of the Middle Ages, “Khavarnama”, “Hamzanama”, “Mukhtarnama”, “Vaganama” and other similar letters were products of the novel path, although they had a religious spirit and legendary elements. Novel elements were also strong in the “History” works about Indian and Arab rulers.

The rapid development of the novel and the transformation of the novel into a leading genre of literature are related to its socio-analytical character, its influence on socio-political events, life contrasts, relationships in a broad framework, its description of life in a more comprehensive and diverse manner, and the perfection of its characters. From this point of view, the perfect novels in the world literature can be understood as a kind of tablets from the history of mankind, its artistic chronicle.

In the Middle East, the novel genre appeared much later than in Europe. During the period of awakening and renaissance in Arabia, a series of novels related to the history of Islam was created by Jurci Zaidan. In China, India, Turkey and other countries, the creation of the novel fell into the period of the advent of capitalism, the bourgeoisie, national awakening, self-confidence and struggles. In these countries, the novel appeared already in the 19th century. The Azerbaijani novel was created in the 19th century.

Keywords: Azerbaijani literature, Eastern literature, world literature, antique literature, literary genre, novel genre, Azerbaijani novel

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatında roman bir janr kimi Avropa ədəbiyyatından xeyli gec meydana çıxsada, onun özünəməxsus formalaşma tarixçəsi və milli özəllikləri vardır. Bu sahədə ilk uğurlarımız zəngin milli ədəbi ənənələrimiz üzərində yüksəlmişdir. M.F. Axundzadə, M. Talıbov, Z. Marağalı, N. Nərimanov. Y. Vəzir, A. Şaiq, M.S. Ordubadi və S.M. Qənzadə kimi görkəmli sənətkarlarımızın yaratdığı romanlar bu gün də milli dəyərlərimiz kimi dəyərləndirilməkdədir.

Azərbaycan romançılığı, milli romanın yaranma, təkmilləşmə və inkişafı tarixinin, onun poetikasının və başqa sənətkarlıq məsələlərinin araşdırılması həmişə ədəbiyyatşünaslıq elmi

qarşısında duran vəzifələrdən olmuşdur. Bir çox ölkələrdə romançılıq haqqında xeyli tədqiqat işləri olsa da, biz bu yönümdəki işlərimizlə bir o qədər öyünə bilmərik.

Düzdür, ilk Azərbaycan romanları, ümumiyyətlə romançılıq problemi hələ yüzilliyimizin ilk illərində F. Köçərli, S. Hüseyin, A. Sur, S. İbrahimov kimi ədəbiyyatşünas və tənqidçiləri düşündürmüşdür. Ə. Nəzmi, M. Rəfil, M. Arif, M. Cəlal, M. Hüseyin, F. Qasımzadə, M. İbrahimov, M.C. Cəfərov, eləcə də K. Talıbzadə, Ə. Mirəhmədov, A. Zamanov, K. Məmmədov, İ. Əfəndiyev, F. Hüseyinov, X. Məmmədov kimi sonrakı nəsillər öz tədqiqat əsərlərində ilk romanlarımız haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Başqa müəlliflərin də ara-sıra məqalələrində bəzi qiymətli mülahizələrə rast gəlmək olar.

Azərbaycanda romançılıq probleminin öyrənilməsi, ilk Azərbaycan romanlarının yaranma və inkişafı yolunun, özəlliklərinin, özünəməxsusluğunun tədqiqatı dövrün, bütövlükdə, nəsr janrının ümumi mənzərəsini tamamlayır, həmçinin bu romanların ədəbiyyat tariximizdə, milli nəsrimizin inkişafında və romançılıq yönündəki müsbət rolunu aydınlaşdırır. Bu romanların hərtərəfli araşdırılması klassik yazıçılarımızın ədəbi janrlardakı yaradıcılıq fəaliyyətinin daha yaxşı öyrənilməsinə də şərait yaradır.

Əsas mətn

Dünya ədəbiyyatında romanın yaranması, inkişaf yolu və mərhələləri, eləcə də başqa problemləri həmişə alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Mübahisəsiz belə bir həqiqət aydınlaşmışdır ki, romanın ilk ibtidai örnəkləri hələ antik ədəbiyyatda özünü göstərir. İngilis nəzəriyyəçisi Ralf Foksun fikrincə, roman Herodit (e.ə. V əsr) dövründən gəlib çıxır. (Фокс Ральф, 1960: 40). Buna baxmayaraq Şumer ədəbiyyatında yaranan romana oxşar dastan və poemalar sonralar itib batdığı kimi, onlar və Roma, Çin ədəbiyyatlarında yaranan ibtidai roman da ictimai-siyasi hadisələrin mürəkkəbliyi üzündən özünü göstərə bilmədi.

Roman bir ədəbi janr kimi, dünya ədəbi təcrübəsində XIII-XIV əsrlərdən meydana çıxmışdır ki, onlar da ən çox cəngavərlik romanları idi. Artıq antik dövrdə yaranmış “Qızıl eşşək” (Appuley), “Dafnis və Xloya” (Lonq), “Metamorfozalar” əsərlərində roman qaynaqları, ünsür və rüşeymləri güclü idisə, “Don Kixot” (Servantes), “Ağır zamanlar”, “Oliver Tvist” (Çarlz Dikkens), “Tom Consonun tarixçəsi” (U. Fildinq), “Tristram Şendi” (Stern), “Jan Fatalist” (D. Didro) və başqa əsərlər dövrün roman nümunələri idi və böyük əks-sədaya səbəb olmuşdu. Başqa ədəbiyyat sahəsində də yeni-yeni romanlar meydana çıxır və bu ənənə daha da güclənirdi. “Robinzon Kruzo” (D. Defo), “Qulliverin səyahəti” (C. Svift) kimi romanlar səyahət, sərgüzəşt, macərə səciyyəsi ilə seçilirdi. Get-gedə roman aparıcı bir janra çevrilirdi. Q. Flober, D. Stendal, V. Hüqo, O. Balzak, B. Skott, E. Zolya, Ç. Dikkens, G.D. Mopassan, L. Tolstoy, M. Dostoyevski kimi sənətkarlar böyük roman ustaları

kimi şöhrətləndilər. Yüzcilliyimizdə isə H. Mann, R. Rollan, T. Drayzer, A. Barbüs, M. Şoloxov, Azərbaycanda M.S. Ordubadi, S. Rəhimov kimi romançılar meydana çıxdı.

Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında isə “Xavərnamə”, “Həmzənamə”, “Muxtarnamə”, “Vaqənamə” və başqa bu kimi namələr dini ruhlu, əfsanə elementli olsa da, roman yolunun məhsulları idi. Hind və ərəb hökmdarları haqqındakı “Tarix” əsərlərində də roman ünsürləri güclü idi.

Romançılığın böyük sürətlə inkişafı və romanın ədəbiyyatın aparıcı bir janrına çevrilməsi ictimai-analitik səciyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrə, həyat əksliklərinə, münasibətlərə geniş çərçivədə nüfuzu, həyatı daha əhatəli, daha çeşidli şəkildə təsviri, obraz və xarakterlərin kamilliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan dünya ədəbiyyatındakı sanballı romanları bir növ bəşəriyyətin tarixindən lövhələr, onun bədii salnaməsi kimi də anlamaq olar. Çünki bəşəriyyətin bir çox ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi və başqa sosial məsələləri romanda da real, inandırıcı qələmlə əks etdirilir. Bəzən romanın gur inkişafını kapitalizm və burjuaziyanın inkişafı ilə də bağlayırlar. Bu, hər şeydən əvvəl, inqilab və müharibələrlə dolu həyatın, böyük ictimai-siyasi hadisələrin roman səhifələrində geniş, çoxşaxəli süjetlərlə əks etdirilməsi imkanından irəli gəlir. Həqiqətən də, hekayə və novellada xarakterin inkişafı müəyyən bir vəziyyətdə, romanda isə bir neçə situasiya və problemlərdə verilir. Müəllif xarakteri necə təsvir edəcəyindən asılı olaraq hekayə, povest və ya roman janrını seçir. Romanı “yeni dövrün epik sənəti”, “insanla cəmiyyətin münasibətləri” kimi dəyərləndirən Ralf Foks isə Herodotun fikrini təsdiqləyərək yazırdı ki, roman kapitalist və burjuva mədəniyyətinin dünya bədii fikrinə verdiyi ən böyük uğurdur. (Фокс Ральф, 1960: 94). Bolqar yazıçısı P. Zarov isə romanı həyat problemlərinin həllində bəşəriyyətin bir çox suallarına cavab axtaran janr kimi anlayır və belə fikirləşirdi ki, roman bəşəriyyətin ən inadlı sosioloqu və psixoloqu kimi, gözəlliyin və xeyirxahlığın təntənəsi naminə hələ insanlığa çox yarınacaqdır. Bolqar ədibi P. Zarovun vurğuladığı kimi “təfəkkürün həqiqət axtarışında və onun araşdırılmasında romana çatan ədəbi janr yoxdur” («Иностранная литература», 1963: 232).

Yaxın Şərqdə roman janrı Avropaya nisbətən xeyli gec meydana çıxdı. Ərəbistanda oyanış və intibah dövründə Cürcü Zeydanın islam dininin tarixi ilə bağlı silsilə romanları yaranmışdı. Çində, Hindistanda, Türkiyədə və başqa ölkələrdə də romanın yaranması kapitalizmin, burjuaziyanın gəlişi, milli oyanışı, özündərk və mübarizələr dövrünə düşürdü. Bu ölkələrdə roman artıq XIX əsrdə göründü. Azərbaycan romanı da məhz XIX əsrdə yarandı. M.F. Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah” (“Aldanmış kəvakib”), “Kəmalüddövlə məktubları”, M.Ə. Talıbovun “Kitab yüklü eşşək”, “Əhmədin kitabı”, Z. Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, N. Nərimanovun “Bahadır və Sona”, S.M. Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” məhz Azərbaycan və fars dillərində yaranan ilk romanlarımız və romantikli əsərlərimizdəndir.

Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində olduğu kimi, Azərbaycanda da romanın inkişaf yolu səyahət, tarix, səfər, macərə və sənədli nəsr əsərlərindən keçir. Dünya ədəbiyyatından bunlara çoxlu misallar

göstərmək olar. Azərbaycanda da bu cür ənənəvi janrın inkişafını həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda görmək olar.

XIX əsrdən Rusiya imperiyası dayaqlarının get-gedə sarsılması, Ukrayna, Belorusiya, Qafqaz və Orta Asiyada milli oyanış, xaricdə oxuyan milli ziyalıların fəaliyyəti, elm, mədəniyyət, mətbuat və maarif yönümlərdəki irəliləyiş ədəbiyyatda da təsirsiz qalmırdı. Geniş siyasi-ictimai hadisələr artıq ənənəvi şeir janrlarına sığmırdı. M.F. Axundzadəylə başlanan dramaturgiyamız da bu hadisələri tam əhatə edə bilmirdi. Ona görə də Avropa tipli hekayə və romanlara böyük ehtiyac duyulurdu. Belə hekayə istiqaməti tezliklə C. Məmmədquluzadənin şəxsində dünya nəsr ənənəsinə qovuşdu. Roman janrı isə hələ özünün bələk mərhələsini keçirirdi.

Bu dövrdə artıq dünya romanının metod və strukturu formalaşdığı halda, Azərbaycanda hələ onun nəinki metodu, heç nəzəriyyəsi də hiss olunmurdu. Roman bir neçə qaynaqdan bəhrələnməklə gah səyahətnamə, sərgüzəşt, didaktik məktub, macəra şəklində görünür, gah müxtəlif ideyalardan, hadisələrdən, münasibətlərdən faydalanır, gah da həyata nüfuz etməyə, daha böyük problemləri qaldırmağa, insan qəlbini, mənəviyyatını açmağa çalışırdı. Ancaq satirik, tənqidi ruhlu əsərlər M.F. Axundzadə qələminə çatmadığı kimi, romantik əsərlər də hiss, həyəcan və ehtirasın əksi, romantik vüsəti ilə Jan Jak Russonun “Emil” kimi romantik-sentimental romanından çox aşağı idi. Onun ən bariz nümunəsini Abdulla Şaiqin “İki müztərib yaxud əzab və vicdan”, Abdulla bəy Divanbəyoğlunun “Can yangısı” romanlarında görmək olar. Bu baxımdan “romanın inkişafı realizmin inkişafı ilə bağlıdır” – kəlamı ilk Azərbaycan romanları üçün də uyarlıdır. Doğrudan da, roman tipli ilk iri bədii nəsr nümunəsini də M.F. Axundzadə yaratdı. Lakin onun realizmi XIX əsrin sonlarında nəinki yetkinləşdi, əksinə ədəbi nəslin dəyişməsi və siyasi-ictimai səbəblər nəticəsində daha da zəiflədi. Bu, bir də XX əsrin əvvəllərində C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev, Y. Vəzir, Z. Marağalı, N. Nərimanov kimi sənətkarların yaradıcılığında özünü göstərdi. Artıq bu zamandan etibarən Azərbaycan romanları da “kiçik roman”, “milli roman” adı ilə bir-birinin ardınca meydana çıxdı.

Avropada XIX əsr ədəbiyyatı sənədli janrların estetik imkanlarını açdı. Ancaq bu imkanlar əvvəllərdə var idisə, indi siyasi-ictimai durumla bağlı daha tez üzə çıxdı. Get-gedə insan qəlbinə, ruha, mənəviyyətə nüfuz etdikcə roman janrı faktoqrafiyadan təmizlənirdi. Məsələn, Jan Jak Russonun “Yeni Eloiza” XVIII əsrlərdə həqiqət idi, XIX əsrdə isə yox. “Etiraf”ı isə analitik nəsr örnəyi kimi bu gün də J.J. Russonu yaşadır. Azərbaycanda isə bu kamillikdə, bu səpkidə, bu həcmdə roman görmək hələ tez idi. Azərbaycan roman janrının yaranması, onun vacibliyi və ona olan ehtiyac haqqında Azərbaycan ziyalılarının fikirləri bu məsələyə bir daha aydınlıq gətirir.

Azərbaycanda roman janrı haqqında ilk söz deyən böyük realist yazıçı Mirzə Fətəli Axundzadədir. O bir məktubunda romana olan ehtiyac və tələbi belə bildirirdi: “Bu gün millət üçün

faydalı və oxucuların zövqü üçün rəğbətli olan əsər dram və romandır. Roman da dram fənninin bir qismidir ki, izahı üçün şərhə möhtacdır. Bunun səfərxanalarda işlədiyimiz firənglərdən şifahi soruşun sizə bəyan eləsinlər” (Axundov, 1951: 191). Buradan aydınlaşır ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Avropa, o cümlədən fransız romanlarına bələd idi. Millətin intibahı, oxucuların zövqünün inkişafı üçün romanın əhəmiyyətini bilirdi. İkincisi isə, “roman da dram fənninin bir qismidir”- deməklə romanda həyat ziddiyyətlərinin daha geniş realitəsinə verilməsini nəzərdə tuturdu. Bu fikrini o, öz yaradıcılığında əyani şəkildə sübuta yetirmişdir. Realist dramaturgiyanın banisi kimi tanınmış Mirzə Fətəli Axundzadə “Hekayəti-Yusif Şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” kimi roman tipli satirik bədii fəlsəfi əsərlər yaratmış, bədii nəsrin yeni imkanlarını üzə çıxarmış, milli roman janrına gedən yolu işıqlandırmışdır.

Firidun bəy Köçərli də romanı yeni zamanın janrı kimi başa düşürdü. Romanda həyat daha saxəli, realist və təbii şəkildə təsvir edildiyinə görə Azərbaycan yazıçıları bu janrdə əsərlər yazmağa çağırırdı. 1889-cu il sentyabrın 21-də dostu Həsənəli ağa Qaracadağiyə məktubunda oxuyuruq: “Xahişim var ki, öz dirilik və zindəganlığınıza dair roman kimi bir əhvalat tərtib və təsnif edin” (Həsənova, 1991) - deyəndə romana olan ehtiyacı nəzərdə tuturdu. Digər tərəfdən onun fikrincə, Azərbaycanda romançılığın zəifliyini əsil romanların gec yaranmasının və azlığının əsas səbəbi qadın hüquqsuzluğudur. 1903-cü ildə Tiflisdə çap etdirdiyi bir məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan ədəbiyyatı nəsr əsərləri ilə daha az fəxr edə bilər, Azərbaycan və fars dillərində heç bir roman göstərmək olmaz. Nəsr əsərlərinin Şərqi xalqlarının ədəbiyyatında belə az olması, bizim fikrimizcə, bu xalqlarda qadınların örtülü vəziyyətdə saxlanması və öz xalqlarının həyatına təsir göstərmək imkanından məhrum olmasıdır. Bir halda ki, qadınlar həmişəlik kölə vəziyyətindədir və həyatda müəyyən rol oynamaq imkanından məhrumdur, onlar haqqında azad adamlar kimi müəyyən ideyalara, meyillərə malik olan qəhrəmanlar kimi danışmaq da mümkün deyil. Qadın, yəni məhəbbət və bununla əlaqədar olan əziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrin mübarizəsi olmayan roman isə çox darıxdırıcı bir şeydir; belə roman oxucuya səmərəli, nəcib və yüksək təsir göstərə bilməz. Buna görə də heç təəccüblü deyil ki, cənab Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” adlı povestində (?) qadın rolunu müsəlman qızı deyil, erməni qızı Sona göstərilməmişdir. Həmçinin cənab Qəniyevin “Şeyda bəyin məktubları” adlı romanın ikinci hissəsində də baş qəhrəman kimi çıxış edən qadın rus ziyalı Sofya Mixaylovnadır” (Кочарлинский, 1903: 21; Köçərli, 1963: 81-82).

Gətirilən bu misalda bir neçə cəhətə fikir verək. Həqiqətən Firidun bəy Köçərli düz deyir ki, 1903-cü ilə qədər ədəbiyyatımızda nəsr əsərlərinin sayı və sanballığı ilə bir o qədər də öyünə bilmərik. Bədii nəsrimizi yüksəkliklərə qaldıran Cəlil Məmmədquluzadənin ilk “Poçt qutusu” hekayə novellası elə 1903-cü ildə yazılmışdı (“Şərqi-Rus, 1904) və ədib bundan sonra şöhrət əldə etmişdir. Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan və fars dilində heç bir roman göstərmək olmaz” – deyəndə isə yanılırdı. Çünki, M.F. Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” M.Ə. Talibovun

“Kitab yüklü eşşək”, “Xeyirxahlar yolu”, “Əhmədin kitabı”, Z. Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” (Xəlilov, 1973: 68), N. Nərimanovun “Bahadır və Sona” (o, bu əsərə nədənsə povest deyir), S.M. Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” (buna özü roman deyir), A. Divanbəyoğlunun “Can yangısı” kimi romanlar və roman tipli əsərlər artıq yazılmışdır. Ona görə də bir az sonra Firidun bəy Köçərli özü də bu fikrindən uzaqlaşmışdı. Açıqca yazırdı ki, “onların (qadınların – S.Ş.) zəlalət və əsarət içində gün keçirməyini, onların haqqında olunan zülmələri təsvir etmək istəyən olursa, çox gözəl və müasir romanlar çıxar” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları, 1926: 489).

Qadın qəhrəmanı, məhəbbət və eşq macərası olmadan əsl roman olmaz fikri isə Firidun bəy Köçərliyə də Avropa roman janrı nəzəriyyəsiindən gəlirdi. XVII əsrdə bunu fransız nəzəriyyəçiləri irəli sürmüş, tezliklə bu roman janrının əsas şərti kimi yayılmışdır. Əslində “eşq, macərasız” romanlar az deyil. Elə misal kimi “Danabaş kəndinin əhvalatları”nı götürək. “Bahadır və Sona”, “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanlarının əsas qadın obrazlarına gəldikdə isə elə bu sözlərdən bir neçə il sonra əsas qəhrəmanı Azərbaycan qadını olan xeyli roman meydana çıxdı.

Tənqidçi Seyid Hüseyn də romanın vacibliyini vaxtında duyur, romançılıq sənətində onun əhəmiyyətindən danışır, roman yaratmaq məsələsində Firidun bəy Köçərlinin səsinə səs verirdi. Onun “İqbal” qəzetində çıxan bir məqaləsində oxuyuruq: “Romançılıq ədəbiyyat aləmində bir sənətdir. Bizim ədəbiyyatımız sair müsəlman olan millətlər ilə bərabər şeir babında çox irəliləmişdir. Nəsr babında qeyrilərə nisbətən geridə qaldığından romançılıq sənəti bizdə bir halətdədir. Halbuki, romanın təhzi-əxlaq üçün əhəmiyyəti çoxdur. Bu gün fikri söyləmək üçün romandan gözəl bir alət olmaz. Roman vasitəsilə bir millətin həqiqət kimi qəbul etdiyi nöqsanlarını elə tənqid etmək olar ki, oxucu onu şirin oxumaqla öz nöqsanını düşünə bilər” (Hüseyn, 1913). Göründüyü kimi, S. Hüseyn bir yazıçı və tənqidçi kimi XX yüzilin əvvəllərində romanın imkanlarını və gərəkliliyini çox doğru görmüşdür. O, romanın ictimai-siyasi həyatdakı rolundan söz açarkən amerikalı yazıçısı Biçer Stounun (1881-1896) “Tom əminin qülbəsi” romanının əks-sədasını xatırladırdı: “Tom əminin qülbəsi” oxucuların üzərinə elə füsunkar bir təsir buraxmışdı ki, vaxtilə milyonlarla xalq mübarizə meydanına sürüklənmiş, “söylənildiyinə görə bu müharibələrdə ən azı bir milyon xalq gələcəyin hürr və sərbəst həyatı üçün özlərini qurban vermişlər. Buna da səbəb “Tom əminin qülbəsi” romanı olmuşdur” (“İqbal”, 1913). Görünür, yeni yaranmaqda olan Azərbaycan romanları bu baxımdan axsadığına, siyasi - həyata o qədər nüfuz edə bilmədiyinə görə jurnalist-tənqidçi Sənətulla İbrahimov roman janrı sahəsindəki ləng inkişafı, əsərlərin daha uğurlu çıxmasına kömək etməkdənsə, yazıçılara bu işdən əl çəkib, hekayə yazmaqla məşğul olmağı məsləhət bilirdi. O, yazırdı: “Bundan beş-on sənə müqəddəm mütalie həvəskarları tərəfindən pək dərin bir ləzzət və ehtirasla oxunmuş olan uzun

romanlar, macarayi-aşıqanəyə dair yazılan müfəssəl əsərlər şindi məqbul olunmayı; ucu-bucağı gəlməyən, bitməz-tükənməz romanların mütaliəsi ilə baş yorma, könül usandırmaq istəmiyorlar.

Şindi romançılıq dövrəsi keçdi. Onun yerinə novel deyilən müxtəsər və müəssir, parlaq və mənadar hekayələr mütaliə olunur” (İbrahimov, 1911). Aydınır ki, Sənətulla İbrahimovun dünya mütəxəssisləri romanı yeni dövrün janrı, bu janrdakı əsərlərin daha müasir, faydalı və oxunaqlı olduğunu söylədikləri, Azərbaycan ziyalılarının çoxunun bunu vaxtında anlayıb, bu janrda əsərlər yazmağa başladıkları vaxtda belə kəskin fikirləri səhv idi. İlk Azərbaycan romanları göstərdi ki, onlar nəinki “ucu-bucağı gəlməyən, bitməz-tükənməzdir”, “baş yoran, könül usandıran”dır, əksinə böyük maraqla oxunan, ədəbi mühitdə və oxucular arasında əks-səda oyadan, mətbuatda öz qiymətini alan ilk roman örnəkləridir. Biz hələ bu əsərlərin həcmə kiçik olduğuna görə bəzən roman kimi qəbul edilmədiyini demirik. Sayımlı tənqidçi Seyid Hüseyn yeni meydana çıxan roman nümunələrini təqdir edib, ona kömək etməkdənsə, onun müəlliflərini ruhdan salmağa çalışan belə qələm sahiblərinə vaxtında cavab verirdi. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Hərçənd mədəni millətlərdə 1500-2000 səhifəlik, bəlkə daha böyük romanlar çoxdursa, lakin bizim mətbuatımız və nəsr babında ədəbiyyatımız daha mübtədi (başlangıç-S.Ş.) olduğundan zənnimcə böyük romanlarımız şimdilik yalnız bunlar olurlar” (Hüseyn, 1914). Akademik Kamal Talıbzadə (Talıbzadə, 1966: 317) və filologiya elmləri doktoru Əflatun Saraçlı (Məmmədov) (Saraçlı (Məmməfov) Əflatun, 1983: 149) doğru deyirlər ki, Seyid Hüseyn bu sözlərlə həm də yazıçılarımızı “ciddi, monumental roman” yaratmağa çağırırdı. Doğrudan da, ilk romanlarımız Avropa romanları kimi iri həcmli, çoxşaxəli, kamil sənət örnəkləri olmasalar da, öz milliliyi, realizm, ideya, mövzu və obrazları ilə gələcək inkişafı nəzərə çatdırırdı, lakin həmin əsərlərin o dövr Avropa romanları ilə müqayisədə bir roman kimi nisbətən zəif olması klassik vətəndaş yazıçılarımızın milli romanın yaranması uğrunda zəhmətlərini danmağa bizə əsas vermir. Roman janrımızın yaranma və inkişaf yolunu diqqət və qayğı ilə izlədikdə, hörmətli yazıçı və alim Mehdi Hüseynin Azərbaycan romanının yaranmasını Sovet hakimiyyəti dövrünə aid etməsi ilə razılaşmaq olmur (Mehdi Hüseyn, 1966: 474). Məmməd Arifin “Bahadır və Sona”, “Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” əsərlərinə aid ədəbi-tənqidi məqalələrini nəzərə almasaq, ədəbiyyatımızda roman sonralar meydana çıxmışdır (Məmməd Arif, 1958: 317-318) – fikri də birtərəflidir. Hacıbaba Nəzərli də bundan uzağa getmir. Onun fikrincə, 1920-ci ilə qədər Azərbaycanda türk yazıçıları tərəfindən ancaq üç-dörd hekayə (?) yazılmışdır ki, bunlardan yalnız M.S. Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu” əsərini roman adlandıra bilərik. Qalanları isə ibtidai üsul ilə yazılmış, yaxud şəkil və həttə mündəricə cəhətindən rus və Qərb romanlarını təqlid və kopya edən bir növ povestvari nağıllardan ibarət olmuşlar” (Nəzərli, 1934). Əvvəla, Hacıbaba Nəzərli elə bil ki, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Talıbov, Z. Marağalının romanlarından xəbərsizdir. İkincisi, Azərbaycan romanına Avropa roman təcrübəsinin təsirini heç kəs danmır. Dünya roman təcrübəsində hər ölkədə bu proses getmişdir. Onların heç biri təqlid və kopya deyil, bu elmdən tam

uzaq fikirdir. “Bədbəxt milyonçu”dan başqa qalan roman adlandırılan əsərlərə “böyük hekayə”, “povestvarı nağıllar” deməklə Hacıbaba Nəzərli özü həmin əsərlərin romana yaxın olması fikrinə gəlir. Çünki romana əvvəllərdə elə “böyük hekayə”, nağıl da deyilirdi. Həm də povest və roman arasındakı sərhədlərində çox yaxın olduğunu yada salsaq həmin əsərlərin “kiçik roman” adlandırılması heç də qəbahət deyil. Bir də bir əsəri, bir yazıçını göylərə qaldırmaq üçün başqalarının üzünə kölgə salmaq, onların işini və zəhmətini danmaq sovet sosiologizmindən gələn məsələdir. Bu hazırkı dövr üçün arzu olunmazdır. Əslində adını çəkdiyimiz müəlliflərin fikirləri hələ 1912-ci ildə “Kaspi” (rusca) qəzetinin “indiyə qədər bizdə roman, povest, hətta adi hekayə kimi ədəbi formalar belə yayıla bilmir” (“Kaspi”, 1912) - fikrinə yaxındır. Əslində 1912-ci ilə qədər hekayə özünün inkişaf zirvəsinə çatmışdır, roman və povestlər isə yaranır və maraqla qarşılanırdı.

İlk roman müəllifləri özləri yaxşı bilirdilər ki, onların əsərləri dünya roman tələbləri ölçüsünə gəlməz. Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona”-nı “kiçik roman” adlandırır. “Milli roman” adı ilə çıxan əsərlər də belədir. Onları müasir romanlar kimi yazmaq yolunda təşəbbüs kimi də anlamaq olar. Hər halda onlar roman kimi qələmə alınıb, roman adı ilə çap olunub, belə də tanınıb. Bəkir Nəbiyevin “Şərq poetikasından çıxış etdikdə roman janr kimi XIX əsr üçün qəbuləlməzdir” nə Şərq və ya Qərb poetikasından əsaslı şəkildə çıxış edir, nə də əsərin dərin geniş elmi təhlilini verir. Mikayıl Rəfil (Rəfil, 1947), Cəfər Xəndan (XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1955: 231), Hidayət Əfəndiyev (Əfəndiyev, 1963), Kamal Talıbzadə (“Ədəbiyyat və incəsənət”, 1955) və başqa mütəxəssislərin Azərbaycan romanı haqqında ara-sıra fikirləri öz mahiyyəti ilə bəzən parçalansa da, ümumi qənaət belədir ki, “roman adı ilə çıxan həmin əsərləri həmin ad ilə də ədəbiyyat tariximizdə saxlamaq, onlardan realist Azərbaycan nəsrinin (axı romantik romanlar da var idi –S.Ş.) roman janrında yazılmış ilk nümunələri kimi bəhs etmək məqsədə daha uyğundur” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1957: 109).

Bütün bu mübahisə və deyilmiş fikirləri Kamal Talıbzadənin sözləri ilə belə ümumiləşdirmək olar: “Bahadır və Sona” (1896-1900), “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” (1898-1900), “Əsrimizin qəhrəmanları” (1909-1918), “Can yangısı” (1913), “Solğun çiçəklər” (1913), “Bədbəxt milyonçu” (1914), “Neft və milyonlar səltənətində” (1917) kimi romanlar bütün qüvvətli və zəif cəhətləri ilə birlikdə milli romanın ilk nümunələri kimi, roman yaradıcılığının başlanğıcı kimi qiymətli idi və öz növbəsində ədəbi prosesə də öz müsbət təsirini göstərmişdir” (Talıbzadə, 1966: 472).

Azərbaycan romanının XX yüzilin əvvəllərindəki və bu günkü durumu göstərir ki, o, zəngin və münbit qaynaqlar üzərində yetişmişdir. İlk romanlarımızın elmi təhlilini verib dəyərləndirməmişdən qabaq onun qaynaqlarını, bağlarını, bəhrələndiyi mənbələri araşdırmaq vacibdir. Mütəxəssislərin yekdil rəyinə görə, romanın qaynaqlarını yalnız doğma mənbələrdə, öz xalqının dünyabaxışında, folklorunda, ədəbiyyat və mədəniyyətində, elm və maarifində, təfəkküründə axtarmaq olar. İtalyan ədəbiyyatşünası C. Kokkyara sənətin və sənətkarlığın

elementlərini xalq ədəbiyyatında axtarmağı tövsiyə edirdi (Коккьяра, 1960: 43). Romanlarımızdakı vətənpərvərlik, igidlik, demokratizm, humanizm, sevgi, dostluq, hörmət, ehtiram və s. də məhz ilk dəfə xalq ədəbiyyatından gəlmişdir.

Mif, rəvayət, əfsanə, dastan, nağıl, lətifə, tapmaca, atalar sözləri, məsəllər, aşıq şeiri və başqa xalq ədəbiyyatı janrları süjet, mövzu, quruluş, obraz, xarakter, deyim üsulu, milliliyi və xəlqiliyi baxımından roman janrının yaranmasına ən çox təsir göstərən qaynaqlardır. Xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından öz strukturu, janr xüsusiyyətləri, süjet və obrazları, mövzuları ilə romana ən yaxın olanı nağıldır. Bütün nağıllarda xalqın ədalət axtarıcısı kimi çıxış etməsi romanın da aparıcı qayə və məqsədidir. Nağılı çox cəhətdən romanın beşiyi də sayırlar.

Bəzi mütəxəssislər açıqca bildirirdi ki, “romanla nağıl arasında elə bir fərq görmürəm” (Сиповский, 1909-1910: 93) Cüzi fərqi isə məzmununda, hadisədə, obrazlar aləmində görürdülər. V.V. Sipovski janrın inkişafını nağıldan povestdən novellaya, oradan da romana gedən yol kimi açıqlayır. Bu o deməkdir ki, roman ilk dəfə nağılın bələyindən çıxaraq, inkişaf edə-edə gəlir.

Nağılların roman janrına mənbə olması süjet, mövzu, motiv, obraz, təhkiyə, üsul, dil, üslub və s. baxımdan daha aydın görünür. N.Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Ə.Haqqverdiyevin “Cəhənnəm məktubları”, Y.Vəzirin “Qızlar bulağı”, A.Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” və s. əsərlər janr, motiv, obraz, dil, üslub baxımından xalq nağıllarından su içmişdir. “Bahadır və Sona”nın dil üslubu nağıl və dastanı xatırladır. “Cəhənnəm məktubları”nda div, əjdaha, o dünya nağıllardakı kimi sehirlili, cazibəli təsvir edilir. “Əsrimizin qəhrəmanları”ndakı Məhərrəm əmi nağıllardakı Piri baba, Nuru baba və başqa ağsaqqallar kimi xeyirxah işlər görür. “Qızlar bulağı” isə öz mövzu, süjet və qədimliyi ilə nağılları xatırladır. Roman janrı əslində bütöv janr xüsusiyyətləri ilə nağılın götürkəsidir. Həm ənənəvi, həm də yeni tipli romanlarda lirik-epik, həm də analitik satirik romanlar görmək olar. Odur ki, həmişə romandan danışanda bu problemə də toxunulur.

“Xalq romanları” kimi tanınan dastanlar, eposlar monumental obrazları, motivləri, cəmiyyətə, insanlara yaxın olması, həyatiliyi ilə romana daha yaxındır. Artıq dastanlarda əsatir, rəvayət, əfsanə və nağıllardan seçilən süjet daha kamil və şaxəlidir, qəhrəmanlar əfsanəvi qüvvələrlə yox, canlı insanlarla mübarizə aparır. Qulu Xəlilov dastanla romanın bu xüsusiyyətinə toxunarkən haqlı olaraq yazırdı: ““Xalq romanları” və ya “folklor romanları” adlanan dastanlarda, ümumiyyətlə, nəsrin, eləcə də roman janrının bir sıra xüsusiyyətləri, ifadə vasitələri: canlı və obrazlı dil, monumental xarakterlər, çoxplanlılıq, möhkəm süjet, xəyal, şişirtmə, həyatı genişliyi və dərinliyi ilə inikas üzvi surətdə birləşmişdir” (Xəlilov, 1973: 28). Bu cəhət “Oğuznamə”lərdə, “Dədəm Qorqudun kitabı”nda, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm” və s. dastanlarda daha aydın görünür.

Görkəmli Türkiyə ədəbiyyatşünası Ləvənd Sirri Ağah göstərir ki, ““Kitabi – Dədə Qorqud” dastanla hekayə arasında bir əsərdir... İçindəki hekayələri bir növ dastan-hekayə tövründə yazılmış saymaq gərəkdir... Qəhrəmanların əfsanə qəhrəmanlarına bənzəmələri, olacaüstü görmələri

baxımından əsər dastan xarakteri daşımaqdadır. Fəqət hekayələrin qısa olmaları, nəsrə yazılmaları, kişilərin (adamların - S.Ş.) və qəhrəmanların qələbəlik olması əsəri dastan növündən çox hekayə tövrünə yaxınlaşdırır” (Agah, 1951: 59). Hekayəyə dastan, dastana hekayə, nağıl, qissə və s. deyildiyini yada salsaq, onda həmin boylar da ayrılıqda dastan xüsusiyyətləri olduğu anlaşılır.

“Dədəm-Qorqudun kitabı”ndan “Anamın kitabı”na qədərki yolda bir-birini tamamlayan çeşidli əsərlərdən görünür ki, qədim dastanlarımızın bəzi motivləri ümumi türk mifologiyasına, ulu keçmişimizə gedib çıxdığı kimi, çağdaş ədəbiyyatımıza da hopmuşdur. Folklorşünas M.H. Təhmasibin “Dədə Qorqud” dastanı heç də şübhəsiz, özündən sonra yaranan nəsr əsərlərimizə, eləcə də bir sıra dastanlarımıza qüvvətli təsir göstərmişdir” (Təhmasib, 1961: 11-12) – fikri də bu baxımdan doğrudur. Bunu romanların obraz, konflikt, motiv və dilindən daha yaxşı duymaq olar. Qulu Xəlilovun burada roman dilinin bir çox ünsürlərini görməsi bizdə də şübhə doğurmur (Xəlilov, 1973). Oğuz, Mete, Atilla, Dədə Qorqud, Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanlar neçə-neçə roman obrazlarına tən ola bilər. Bu dastanlarda Səadət - Rəşid (“Rəşid bəy və Səadət xanım”), Lətifə - Əsgər (“Kitabi-Əsgəriyyə”), Sona - Bahadır (“Bahadır və Sona”), Sitarə - Cavad (“İki müztərib”), Ruqiyyə - Əhməd (“Can yangısı”), Məhbubə - İbrahimbəy (“İbrahimbəyin səyahətnaməsi”) və başqalarının simasında təsvir olunan məhəbbətə romanlarda da yeni şəkildə rast gəlirik.

Bəzi dastanlar isə öz süjet, mövzu və obrazları ilə konkret yazıçıların nəsr əsərləri, hətta roman yazmasına səbəb olmuşdur. M.Y. Lermontov “Aşiq Qərib”, N. Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərlərini “Aşiq Qərib”, “Əsli və Kərəm” dastanları əsasında yazmışlarsa, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Səttərhan” kimi dastanlar da bir neçə roman üçün material vermişdir. “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə”, “Leyli və Məcnun” kimi xalq dastanlarını öz adında roman kimi işləyib çap etdirən müəlliflər də var idi. Bütün bunlar həm də romanın yeni dövrdə ədəbi janrlar arasında daha çox maraq obyektinə çevrilməsi deməkdir. P. Əfəndiyevin “Qan ocağı”, C. Hacıbəylinin “Kərəm niyə qaçaq oldu?” bədii əsərləri, Mçedlişvilinin bu mövzuda silsilə oçerkləri də dastandan sonra meydana çıxmışdır. Ə. Müznibin “Yusif və Züleyxa” (1911), B. Cabbarzadənin “Aşiq Qərib” (1913) romanları da məlum xalq dastanlarının romanlaşdırılmasıdır. Bu da yadda qalan bir amildir ki, həmin təsirlə yaranan romanların çoxu da elə əsas obrazların, qəhrəmanların adı ilə tanınırdı. Məsələn, “Bahadır və Sona”, “Qaçaq Kərəm”, “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” və s. İbrahimbəy, Bahadır, Şeyda bəy, Rüstəm bəy, Rzaqulu xan kimi müsbət obrazların amal və düşüncəsində həmin xalq qəhrəmanlarının təsiri də yox deyildir. Əflatun Saraçlı (Məmmədov) doğru deyir ki, Azərbaycanda yaranan qəhrəmanlıq dastanları Avropada XV-XVI əsrlərdə kitab çapı ilə bağlı çoxalan cəngavərlik romanlarından heç də geri qalmırdı. Əgər Avropada bu romanlar çap olunurdusa, bizdə şifahi şəkildə yayılırdı. Aşiq məclislərində, nağıl və dastan gecələrində,

yığamatlarda söylənir, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə keçirdi (Saraçlı (Məmmədov), 1979: 49). Bu amil də gələcəkdə roman janrının yaranmasına şərait yaradırdı.

Hələlik türk xalqlarının ölməz abidələri Orxon-Yenisey kitabələri Azərbaycan yazılı nəsrinin, o cümlədən, milli romanın ilk qaynaqları sayıla bilər. Bunlar kamil bədii əsər olmasa da, poetika işığında qəhrəmanlıq söyləmələri, soy öymələridir. Bu yazılı abidələrin ozan soylama-boylamasından bir fərqi də odur ki, onlar hansısa dastanın özü yox, ayrı-ayrı dastan boylarının nüvəsini, bir növ xülasəsini təşkil edir. Bütövlükdə bu abidələr soy silsiləsi kimi öyrənilir (Nəbiyev, 1992: 20).

XIII əsrdə üzə çıxan, XVIII əsrdə Danimarka alimi Tomsonun oxuduğu Orxon-Yenisey abidələri qəbir daşlarında yazılmış üç mətdir. Tanyükün (720-ci il), Gül Tuğun (732-ci il) və Bilgə Xaqanın (785-ci il) şəərəfinə qoyulan bu abidələrdə Çin əsarətindən qurtaran qardaşların azad edilməsi, dövlət qurmaları anlaşılır. Onun nəsrimizə təsir edən motiv, təhkiyə dili bu gün də maraq doğurur (Saraçlı (Məmmədov), 1979: 50).

İslam dininin Azərbaycanda yayılması ilə bağlı kökümüzdən, soyumuzdan gələn bu və buna bənzər abidələr uzun zaman unuduldu. Nəsr nümunələri artıq ərəb, xeyli sonralar da fars dilində yaranmağa başladı. XI-XII əsrlərdə Məsud İbn Namdar, Eynəlqüzat və başqa Azərbaycan müəllifləri ərəb dilində nəsr örnəkləri yaratmışlar. Ancaq belə əsərlərin çoxu ərəbcə və elmi-fəlsəfi səpkidə olduğundan ədəbiyyatımızın axarına qarışa bilməmişdir. Bunlardan Məsud İbn Namdarın əxlaqi-didaktik hekayət və məktubları yadda qalır. Ədəbiyyatımızın doğma malına çevrilən Q. Təbrizinin süjetli məktubu, “Qövsnamə” dastanı, Xaqaninin Yaxın Şərqdə mənzum səyahətnamə kimi tanınan “Töhfətül-İraqeyn” əsəri fars dilində də olsa, cazibəli təsvir və təhkiyəsi, maraqlı süjeti ilə bədii nəsr və roman qaynaqlarındandır. Hətta Hidayət Əfəndiyev bir az şişirdilmiş şəkildə Xaqaninin “Töhfətül-İraqeyn”ində “zəngin bir nəsr erudisiyası, nasir qələmi” (Əfəndiyev, 1963: 16) olduğunu söyləyir. Bu həqiqətdir ki, onun lirik-romantik üslubunu “İki müztərib”, “Can yangısı” kimi romantik romanlarında da hiss etmək olar.

Klassik yazılı ədəbiyyatımızda öz süjet zənginliyi, monumental obrazlar silsiləsi, bitkin kompozisiyası, xarakterləri və başqa sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə romana ən yaxın əsərlər Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnəmə” kimi ölməz poemalarıdır. Odur ki, bu əsərlərin poema, dastan və ya roman olması ətrafında bu gün də mübahisə kəsilir. Hələ 1946-cı ildə Mikayıl Rəfilinin “İlk Azərbaycan romanı” adlı məqaləsində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını roman kimi qiymətləndirirdi (Rəfilin, 1946: 43-53). Qulu Xəlilov “Xosrov və Şirin”, “İsgəndərnəmə”dən mənzum roman kimi danışdı (Xəlilov, 1960: 74-88). Həsən Quliyev isə Nizami Gəncəvinin poemalarından ilk romanlar kimi doktorluq dissertasiyası da müdafiə etmişdir (Quliyev, 1979). İran alimi Vahid Dəstəgirdiyə görə isə “Nizami əfsanəvi qəhrəmanlar yaratmaq və roman yazmaq sənətinin banisi və iftixarıdır” (Ərmağan”, 1920: 51.) Ancaq

hər janrın öz yaranma, təkmilləşmə tarixi, öz qanunauyğunluqları, prinsipləri və poetik dəyərləri var. Ona görə də romanla poema, dastan janrlarını qarışdırmaq, Nizami Gəncəvi əsərlərini süni şəkildə roman adlandırmaq bizi inandırmır. Bədii nəsrin ilk örnəklərini axtardığımız yerdə silsilə romanlar görmək ağulasığmaz bir şeydir. XII əsrə qədər kamil nəsr əsərləri ilə öyünən dünya ədəbiyyatı roman janrını məhz bundan sonra göydəndüşmə bir nemət kimi qarşıladı. Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinə daxil olan poemalara milli romançılığımızın yazılı ədəbiyyatımıza ən münbit, faydalı qaynaqlarından biri kimi baxmaq, onu araşdırmaq daha elmidir. Doğrudan da, milli nəsrimiz, eləcə də romanımız süjet, kompozisiya, obraz, xarakter baxımından Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “Sirlər xəzinəsi”, “Leyli və Məcnun”, “İsgəndərnamə” əsərlərindən su içmişdir. Bu təsir “Mehr və Müştəri” (Ə. Təbrizi), “Fərhadnamə” (A. Ərdəbili), “Leyli və Məcnun” (M. Füzuli), “Fərhad və Şirin” (Kövsəri), “Vərqa və Gülşə” (Məsihi) kimi süjetli əsərlərdən keçib gəlir, bir çox epik əsərlərlə qovuşaraq romançılığımıza da müsbət təsir göstərir.

Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların doğma dilimizdə yazmaq ənənəsini başlaması da nəsrimizə yeni ruh gətirdi. XV-XVI əsrlərdə “Fəraqnamə”, “Dəhnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Şahnameyi - şah Təhmasib”, “Zəfərnamə” kimi dastanlar, eləcə də “Nəsihətnamə”, “Saqınamə” kimi traktatlar yarandı. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, ana dilində yazılı nəsrimiz Məhəmməd Füzulinin “Şikayətnamə” kimi tanınan “Nişançı paşaya məktub”u ilə başlayır (Quluzadə, 1946: 43-53; Əfəndiyev, 1963: 23-64). Onun fars müəllifi V. Kaşifinin “Rövşətüş-şühəda” əsəri əsasında yazdığı “Hədiqətüs-süəda” hekayətini də romançılıq yoluna işıq salan əsərlərdən saymaq olar. “Yusif və Züleyxa” əhvalatı üzrə yazılan bu əsərin maraqlı süjet xətti, sevgi macərəsinin təsviri, obrazların cazibədarlığı XX əsrin əvvəllərindəki bəzi romanlarla çox səsleşir.

Hələlik müəllifi bilinməyən, Məhəmməd adlı köçürücüyə aid edilən “Şəhriyar dastanı”nda (XVII əsr) roman janrına məxsus poetik əlamətlər daha aydındır. Məşhur “Şəhriyar və Sənubər” dastanı əsasında qələmə alınan əhvalat roman təhkiyəsinə yaxın bir üslubdadır. Müəllif dastanın süjetini yaradıcı şəkildə işləmiş, bəzi qaranlıq hadisə və yer adlarını, əhvalatları daha da dəqiqləşdirmiş, müasirləşdirmişdir. Əslində isə bu əsər dastan, povest və roman arasında orta biçimli bir nəsr örnəyidir. Süjet yazılı nəsrə gətirilsə də, onda dastan əlamətləri qalmaqdadır. Bununla belə, Şəhriyarla Cahangir xanın qızı arasındakı təmiz məhəbbətin təsviri, tiflisli sövdəgar Salehin nəzir-niyazla ata olması, Həkim Sidqi, gözəl Pərizadın xeyirxah, bacarıqlı adamlar kimi geniş hadisələr fonunda verilməsi və s. keyfiyyətlər isə onu romana yaxınlaşdırır.

Ə. Xaşmazinin “Hekayəti - Düzdü qazi” (XVIII əsr), S. Təbrizinin Şərqi ölkələrinə səyahətindən sonra yazdığı “Səfiyyə - Sahibi” (“Sahib gəməsi”) əsəri, məktubları və s. də sənədli

nəsrin inkişafı yolunda atılan addımlardır. Ə. Talibovun “Səfıneyi-Talibi” romanı da bununla səsleşməkdədir.

XIX əsrə qədər kitab çapı, mətbuat olmadığından belə əsərlər şeir kimi ağızlara düşməmiş, cümlələrdə qalmışdır. Həmid Araslı düz deyirdi ki, bu zaman “nəsr əsərləri, xüsusən də tarixi səciyyəli əsərlər o qədər də geniş yayıla bilmirdi. Ancaq xalq nağılları və dastanları kütləvi şəkildə yayılırdı” (Araslı, 1944: 448). Elə “Şəhriyar dastanı” kimi əsərlər də ona görə meydana çıxırdı.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı ictimai-siyasi dəyişikliklər, maarifçilik ideyalarının təşəkkülü ədəbi-mədəni mühitdə də bir oyanış yaratdı. Gənclər xaricdə təhsil almağa başladı, ziyalıların sayı xeyli artdı, yeni tipli məktəblər açıldı. F. Köçərlinin “ən məhsuldar və xoşbəxt dövr” adlandırdığı bu dövrün səadəti əslində Qasım bəy Zakir, Nəbati, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Abbasqulu ağa Bakıxanov, sonralar isə Mirzə Fətəli Axundzadə, Seyid Əzim, Həsən bəy Zərdəbi, daha sonra isə Cəlil Məmmədquluzadə, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və başqa sayımlı sənətkarların ədəbiyyata gəlişindədir. Maarifçiliyin XIX əsrdə inkişafı ziyalıları birləşdirir, onların fəaliyyətini millətin oyanışına yönəldirdi. Realizm yaradıcılıq metodu kimi inkişafa başlayır. Ədəbi qüvvələri həyatla ədəbiyyat arasındakı əksliyi aradan götürməyə, vətənin, xalqın qayğısını çəkməyə, ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında yeni-yeni əsərlər yazmağa həvəsləndirirdi. Bu dövrdə Azərbaycan yazıçıları hamılıqla millətə xidmət etməyə, ədəbiyyatın, o cümlədən bədii nəsrin inkişafına çalışırdılar. Məqsəd bir olsa da, yaradıcılıq bacarığı, baxışlar və üslublar, yollar ayrı idi. İsmayıl bəy Qutqaşınlı avropalıları Qafqaz həyatı, psixolojisi ilə tanış edir, Abbasqulu ağa Bakıxanov gəncliyin arzu və həyat eşqini, sevgisini alqışlayır, Mirzə Fətəli Axundzadə həyatın gözəlliyinə, millətin tərəqqisinə, ədəbiyyat və mədəniyyətin inkişafına böyük əzmlə çalışırdı. XIX əsrin sonları isə nəsillərin dəyişməsi yolunda uğurlu oldu. Ə. Talibov, Z. Marağalı, C. Məmmədquluzadə, N. Nərimanov, S.M. Qənizadə və başqa qələm sahibləri ədəbiyyatımıza maraqlı roman və povest örnəkləri bəxş etdilər. Nəsr əsərləri demokratizmi, xəlqiliyi, ictimailiyi və realizmi ilə ədəbi mühitdə tanındı. Ənənəvi janrların təkamülü özünü göstərdi.

A. Bakıxanovun “Riyazül-Qüds” (1821), “Kitabi-Əsgəriyyə” (1837), İ. Qutqaşınlının “Rəşidbəy və Səadət xanım” XIX əsrin 20-30-cu illərində yaranan epik nəsr nümunələri idi. On dörd fəsillik “Riyazül-Qüds”ün mövzusu əsasında neçə-neçə romanlar yazılmış Kərbəla hadisələrindən alınmışdı. Hər fəsli bir hekayət təsiri bağışlayan bu əsərdə də dastanlarımızdan gələn nəsrə nəzmin qoşulaşması göz qabağındadır. Ancaq dili qəliz, ruhu kədərli və bədbin idi. Bu baxımdan “Kitabi-Əsgəriyyə” və “Rəşidbəy və Səadət xanım” povest və romana daha yaxındır. Bunu məhəbbət mövzusunun konfliktlər müstəvisində geniş təsvirində, obrazların təbiiliyində, dil və üslubunda daha aydın sezmək olar. “Rəşidbəy və Səadət xanım” Varşavada fransız dilində “Şərqi hekayəsi” adı ilə çıxsa da, ruhu, janrı ilə Avropa və Şərqi ənənələri üzərində yetişsə də, Azərbaycan ədəbi mühitinə vaxtında çatmamışdır. “Kitabi-Əsgəriyyə” isə səmimiyyəti ilə yadda qalır. Odur ki, A. Bakıxanov, bu

əsərlər Azərbaycan bədii nəsrinə “novator yazıçı kimi daxil olmuşdur” kimi sürüşkən fikir söyləyən Hidayət Əfəndiyev “onun novatorluğu forma novatorluğu deyil, mövzu, ideya, məzmun novatorluğudur” (Əfəndiyev, 1963: 86) – deyirdi və belə qənaətə gəlirdi ki, “Azərbaycan ədəbiyyatı A. Bakıxanovadək nəslrlə yazılmış nə bir romana, nə də bir hekayəyə malik olmuşdur” (Əfəndiyev, 1963: 87).

Maraqlıdır ki, “Riyazül-Qüds” kimi bu hekayənin dili də nəslrlə nəzmin qovuşduğu şəkildədir. Bu da həmin əsərlərin dastanlarımızla bağlı tellərindən danışmağa əsas verir. XIX əsrdə Azərbaycan ictimai fikrində Mirzə Fətəli Axundzadə və Həsən bəy Zərdabi kimi iki böyük şəxsiyyətin xidməti əvəzsiz idi. Biri bədii nəsr və dramaturgiya, digəri isə mətbuat və maarif işində yeni yol açdı. Görkəmli istiqlal carçısı Mirzə Bala Məmmədzadə XIX əsrdəki oyanışdan danışarkən doğru deyirdi ki, “Mirzə Fətəli ilə Həsən bəyin açdıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatı tezliklə öz bəhrəsini verdi” (Məmmədzadə, 1992: 17). Onlarca hekayə, povest və roman meydana çıxdı. Mirzə Fətəli Axundzadə “bu gün millət üçün faydalı, oxucuların zövqləri üçün rəğbətli olan dram və romandır” – deməklə ədibləri bu yolda qələmlərini sınağa çağıır, özü də belə örnəklər yaradırdı. Odur ki, haqlı olaraq XIX əsr realist Azərbaycan nəsrini onun adı ilə bağlayırlar. Onun “Hekayəti-Yusif şah” (“Aldanmış kəvakib”), “Kəmalüddövlə məktubları” bu janrda yaranan əsərlər idi. “Hekayəti-Yusif şah” əsərinin janrı çoxdandır ki, mübahisə mövzudur. Bu əsərə gah roman, gah povest, gah da hekayə deyiblər. F. Köçərli hələ 1903-cü ildə onu povest adlandırmışdır (Köçərli, 1963: 67). Ən maraqlı cəhət bədii nəsr yönümündə tədqiqat genişləndikcə onun roman kimi də araşdırılmasıdır. Seyfulla Əsədullayev məhz “Hekayəti-Yusif şah”ı roman adlandırır (Əsədullayev, 1963: 183-193; 128-129). Bizcə, ədəbiyyatımızın o zamanın ölçüləri ilə yanaşılsa, bu əsər XX əsrin əvvəllərində “kiçik roman”, “milli roman” və s. adlarla çıxan bəzi əsərlərdən daha sanballıdır, ümumiyyətlə, romana daha çox bənzəyir.

Bu da aydındır ki, milli nəsr, milli roman yalnız milli ədəbiyyatın ənənələri üzərində yetişə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatında da belə olmuşdur. Bununla yanaşı, dünya ədəbiyyatı ilə əlaqələrin, bu ədəbiyyatdan tərcümələrin də müəyyən təsirini danmaq olmaz. Bu əlaqə və tərcümələr ədəbiyyatımızda romana olan marağın artmasına, onun mövzu, motiv, obraz, poetika baxımından yetkinləşməsinə səmərəli təsir göstərməmiş deyil. Hidayət Əfəndiyevin sözüə görə, XIV əsrdə İmadəddin Nəsimi Marağalı Əvhədinin bir qəsidəsini dilimizə çevirməklə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin özülünü qoymuşdur (Əfəndiyev, 1963: 22). Ədəbiyyat tarixində H.V. Kaşifinin “Rövzətüş-Şühədə” əsərinin Nişati tərəfindən “Şühədnəmə” adı ilə mənsur tərcüməsi də məlumdur. XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli həmin əsəri “Hədiqətüs-Süəda” adı ilə yaradıcı şəkildə iqtibas etmişdi. Bu faktın özü də artıq bədii tərcüməyə, özü də nəsr əsərlərinin tərcüməsinə marağın artdığını göstərirdi. Bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunan məşhur hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dən, bir

az sonra “Min bir gecə”dən, Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam kimi sənətkarların əvvəl şifahi, sonra əlyazması, daha sonra isə yazılı şəkildə yayılan əsərləri də dünya ədəbiyyatına marağı artırır. Türkiyə ilə yaxınlıq Avropaya qapı açır. XIX əsrdən daha bir qapı Rusiyadan açıldı. Artıq tək Şərqlə yox, Avropa xalqlarının ədəbiyyatına da maraq başlandı.

M.Ş. Vazeh, A. Bakıxanov, M.F. Axundzadə kimi ziyalıların Tiflis ədəbi mühitində yetişməsi, Avropa ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənməsi təkcə öz yaradıcılıqlarında deyil, bütövlükdə ədəbiyyatımızda, nəsr və dramaturgiyamızda, eləcə də milli romanın yaranmasında da müsbət rol oynadı. Xarici ölkələrdə oxuyub gələn ziyalılar da ədəbi - ictimai mühiti xeyli canlandırdı. V. Hüqo, O. Balzak, V. Şekspir, A.S. Puşkin, İ.A. Krilov, L.N. Tolstoy kimi ədiblərin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi də nəsrimizin, roman janrının inkişafı yolunda əməli rolunu oynadı. Elə “Kitabi-Əsgəriyyə”, “Rəşidbəy və Səadət xanım”, “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktubları” Şərq, Avropa ədəbiyyatı ilə təmasdan sonra yarandı və tezliklə, XIX əsrin sonlarından bu əsnə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əsrimizin əvvəllərində Firdovsinin “Şahnamə”sindən (tərcüməçi M.Ə. Sabir), Ruminin “Məsnəvi”sindən, D. Defonun “Robinzon Kruzo” (çevirəni A. Şaiq), “Lakme” (çevirəni Səkinə xanım Axundzadə), V. Şekspirin “Otello” (çevirəni H. Vəzirov), M. Karamzinin “Bədbəxt Liza” (çevirəni Hacı Axund Molla Ruhulla Mirməhəmmədkərim Mircəfərzadə), A.S. Puşkinin “Çöl xanımı” (çevirəni M. Əfəndizadə), eləcə də C. Zeydanın “Ərmənis” (çevirəni M. Mircəfərzadə), Z. Marağalının “İbrahimbəyın səyahətnaməsi” (çevirəni Vəli Mikayılov), “Kitabi-bəsirət” (çevirəni Həsən Mollazadə) kimi roman, povestlər, dram və hekayələr tərcümə və iqtibas olundu. Təkcə Ə. Müznib “Əfqan tarixi”, “Osmanlı inqilabı”, “Birinci Napoleonun məbəqəsi” və başqa silsilə romanları tərcümə və iqtibas etmişdi. H. Qaradağının rus dilindən bir roman tərcümə etdiyi də söylənilir (Həsənova, 1991: 47). Bütün bunlar şəksiz ki, milli romanın yaranma və təkmilləşmə yolunda faydalı təşəbbüslər idi. Bunlar Azərbaycan yazıçılarına süjet qurmaq, obraz və xarakter yaratmaq və başqa yönümdə bir təməl ola bilərdi. Əslində isə ilk romanlarımız milli zəmində yarandı, təkmilləşdi və inkişaf etdi.

Tarix boyu bədii təfəkkürlə elmi təfəkkür qoşa irəliləmişdir. Ona görə də elm, maarif, mədəniyyət və mətbuat milli romanın ideya, mövzu, məzmun və dil baxımından təşəkkülünə yardımçı olur. Sənətkar öz əqidəsi, marağı və dünyagörüşü ilə elmi yaradıcılarla, müxtəlif ideya, cərəyan, təşkilat və cəmiyyətlərlə bağlı olduğundan bunlar onun elmi-bədii təfəkkürünə, bu da, öz növbəsində, yaradıcılıq işinə təsir göstərir. Antik dövrdə Ərəstun, Əflatun, Sokrat və başqalarının yaradıcılığında bir müddət elmi və bədii fikir yanaşı inkişaf edirdi. Bir şəxs yazıçı, şair, filosof, pedaqoq, hətta astronom, təbiətşünas və s. kimi də tanınırdı. Onların qələmindən çıxan əsərlər sənədli nəsr örnəkləri kimi, bədii əsər kimi də dəyərli idi, xüsusilə tarixi əsərlər bədii nəsrə, romana çox yaxın idi. XIX əsr Avropa ədəbiyyatı sənədli janrın yeni estetik imkanlarını açdı. Bu imkanlar əvvəllərdəki kimi, ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olaraq tez üzə çıxdı, romançılığın yolu da işıqlandı. Bu proses

Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda da belə idi. Ə. Bəhmənyar, N. Tusi, M. Şəbüstəri və başqaları da Qərb və Şərq elm və mədəniyyətini bilən, onu inkişaf etdirən alimlər idi. İbn Sina həm tibbi, həm də bədii əsərlər yazdığı kimi, N. Tusi də əxlaqi-pedaqoji əsərlər də yaradırdı. Bu ənənə sonralar da davam etdirilirdi. Ədəbiyyatşünas, dilçi, tarixçi, şərqşünas kimi tanınan Mirzə Kazım bəy (1802-1870), Peterburq Universitetinin professoru M.Ç. Topçubaşov elmi fəaliyyətləri ilə də Avropada tanınırdılar. H. Zərdabının elmi, fizioloji oçerkləri, elmə, maarifə aid bədii publisist yazıları, C. Məmmədquluzadə və Ü. Hacıbəyovun felyetonları, F. Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı materialları, M.Ə. Rəsulzadə, Ə. Hüseyinzadə, Ə. Ağaoğlu, Ə. Topçubaşov və başqa ziyalıların müxtəlif sahəli məqalələri – bunların hamısı bir yerdə milli romanın yaranma və formalaşmasına təkan verən amillər idi. Əvvəllər belə əsərlər ərəb və fars dillərində idisə, XIX əsrdən artıq Azərbaycan dilində də yeni-yeni elmi, ədəbi, tarixi, coğrafi, tibbi və əxlaqi əsərlər meydana çıxır. A. Bakıxanovun tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq, yazıçı və şair kimi tanınması ədəbi mühitə yeni ab-hava gətirdi. Onun “Gülüstani-İrəm”, “Qanuni-Qüds”, “Təhziübül-əxlaq” və s. əsərləri müxtəlif sahələrə həsr olunmuşdu. Mirzə Camalın “Tarixi-Qarabağ”, Ə. Cavanşirin “Qarabağ xanlığının tarixi”, Mirzə Adıgözləbəyin “Qarabağnamə”, M.M. Xəzaninin “Kitabi-tarixi-Qarabağ”, Şeyx İbrahim Qüdsi Gəncəlinin “Tarixi-Gəncə”, Mirheydər Vəzirovun “Dərbəndnamə”, M. Əlqədərinin “Kitabi-asari-Dərbənd” və başqa sənədli, tarixi əsərlər həm elmi, həm də ədəbi mühitə yararlı incilər idi. Bunu son vaxtlar aşkarlanan H. Qaradağının Qarabağın tarixi haqqındakı əsərinə də aid etmək olar (Həsənova, 1991: 47). Qeyd edilən əsərlər sənədli nəsr nümunələri kimi bir növ bədii, tarixi roman səpkisində idi. Bu baxımdan “Qarabağnamə”lər çox dəyərli ədəbi nümunələr olub, öz bədiiliyi ilə bütün tarixi əsərlərdən seçilərək doğma torpağımızın taleyinə yangı və qayğı ilə aşılanmışdır.

1875-ci ildən ilk milli mətbuat orqanı “Əkinçi”nin nəşrindən başlayaraq bütün Azərbaycan mətbuatı, onun ətrafında toplaşan ədəbi qüvvələr “zəmanəyə müvafiq” əsərlərin yaranmasına çox fikir verirdilər.

1905-ci ildən kapitalist və burjua münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı “Füyuzat”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “İrşad”, “İqbal” kimi onlarca qəzet və jurnal işıq üzü gördü. “Nəşri-maarif”, “Nicat”, “Səda”, “Səadət”, “Həmiyyət” və s. bu kimi ədəbiyyat, mədəniyyət və maarif cəmiyyətləri yarandı, yeni tipli məktəblərin sayı çoxaldı. Yeni görüşlü elm, ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri millətin oyanışı, özünüdərk, maariflənməsi uğrunda var qüvvələri ilə çalışırdılar. Milli nəsrin və romançılığın qarşısında da yeni perspektivlər açıldı. Bəzən nəsr örnəkləri, romanlar elə bu mətbuat orqanlarında dərc edildi. Çeşidli, elmi-bədii kitablar nəşr olundu. İlk romanlarımızın çoxu da bu illərdə kitabça şəklində çap edildi. Həmin əsərlər haqqında mətbuat səhifələrində ədəbi-tənqidi məqalələr və rəylər meydana çıxdı. Ədəbi mühit coşub qaynadı.

Bütün bunlar Azərbaycan roman janrının meydana çıxana qədər uzun bir hazırlıq dövrü keçdiyini, bir neçə qaynaqdan qidalansa da, əsasən milli zəmin, milli folklor və klassik ədəbiyyatımız üzərində yetişdiyini göstərir. İlk romanlarımız Azərbaycan və fars dillərində ənənəvi Şərq janrları əsasında meydana çıxmış, get-gedə yeni məzmun, yeni ideyalar, yeni formalar kəsb etmişdir. XX əsrin əvvəllərində “kiçik roman”, “tarixi roman”, “milli roman” adı ilə çıxan əsərlər həmin dövrdə romana olan ehtiyacdən doğmuş, çoxu da roman kimi qəbul edilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Sonuç

Dünya ədəbiyyatında romanın ibtidai örnəkləri antik dövrə gedib çıxsa da, o, Avropada bir janr kimi, XIII-XIV əsrlərdən formalaşmağa başlamışdır. Süjet və obrazları ilə mənzum roman kimi təqdim edilən bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində özünəməxsus səhifə açmış, bir ədib kimi bütün dövrlərin fəvqündə dayanmağı bacarmış Nizami Gəncəvinin əsərlərinin mənzum roman kimi təqdim edilməsinə rəğmən, Azərbaycan romanının ilk nümunələri “ən məhsuldar və xoşbəxt dövr” (Firidun bəy Köçərli) adlandırılan XIX əsrdə meydana çıxmışdır. Bunu Firidun bəy Köçərli, Seyid Hüseyn və digər mütəxəssislər təsdiqləyir. Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif və başqa mütəxəssislərin Azərbaycan romanının yaranmasını 1920-ci ildən sonrakı dövrə aid etmələri özünü doğrultmur.

Milli folklor, klassik ədəbiyyat, dünya ədəbiyyatı və elm, mədəniyyət, maarif, mətbuat kimi qaynaqlardan qidalanan milli roman janrı ilk dəfə ənənəvi məktub, səyahətnamə, sərgüzəşt, hekayət, əhvalat, alleqoriya, fantastika kimi nəsr janrlarının təkamülü formasında meydana çıxmışdır. “Hekayəti-Yusif şah”, “Kəmalüddövlə məktybları” (M.F. Axundzadə), “Talibi gəmisini, yaxud Əhmədin kitabı” (M.Ə. Talıbov), “İbrahimbəyin səyahətnaməsi” (Z.Marağalı), “Məktubati-Şeydabəy Şirvani” (S.M.Qənizadə), “Danabaş kəndinin əhvalatları” (C. Məmmədquluzadə) ənənəvi Şərq janrlarında, Şərq nəsr poetikası əsasında yazılan ilk Azərbaycan romanları və roman tipli əsərlər idi. İnkişaf, intibahla bağlı yeni ideyaları birdən-birə yeni formada ifadə etmək çətin olduğundan Azərbaycan yazıçıları müasirləşmiş, təkmilləşmiş ənənəvi nəsr janrlarına müraciət edirdilər. Bunun özü də ədəbiyyat aləmində yenilik idi.

Romanın yaranması böyük ictimai-sosial, ədəbi-mədəni inkişaf, maarifçiliklə, realizmin və romantizmin təşəkkülü ilə bağlıdır. Hələ mütəxəssislər romanı “yeni dövrün sənəti”, “burjua dövrünün məhsulu” da adlandırırlar. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni tipli romanlar da bu dövrdə meydana çıxmağa başlamışdır. Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Məmməd Səid Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu...”, Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları”, Yusif Vəzirin “Günah” (“Studentlər”), İbrahimbəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” kimi əsərlər məhz yeni mövzu və ideyaların yeni formalarda, janr biçimlərində ifadəsi idi. Şərq nəsr poetikası ilə Avropa tipli roman ənənəsinin milli zəmində qovuşuğu və təkamülü idi.

İlk Azərbaycan romanları Avropa və Şərq ədəbiyyatının müsbət ənənələrindən faydalanmışdır. İlk romanlarımızın çoxu realist metodda idi. Əsrimizin əvvəllərində isə aşiqanə -

macərə romanlarının çoxu romantizmə əsaslanırdı. Bütövlükdə, bunları maarifçilik ideyaları birləşdirirdi. Bu romanlar vətənin, millətin taleyini həyatın dibinə baş vurub məzlumların dərđini göstərmək, yeni insan xarakterləri yaratmaq, köhnəliyə qarşı çıxmaq, yeniliyi təqdir və təbliğ etmək baxımından da əhəmiyyətli idi. Bu romanlarda bəzən sentimental cizgilər, romantik illüziyalar, bədbin notlar da duyulur, ancaq bunlar ötəri səciyyə daşıyır.

XIX əsrdən yaranmağa və təkmilləşməyə başlayan Azərbaycan romançılığı az bir müddətdə özünü tanıtdı. Onlarca roman nümunələri ədəbiyyatımızı forma, məzmun, ideya, mövzu və sənətkarlıq baxımından zənginləşdirdi, milli nəsrimizin yeni imkanlarını üzə çıxartdı. Sonrakı illərdə M.S. Ordubadi, Y.V. Çəmənəminli, A. Şaiq, S. Rəhimov, M. Hüseyn, M. İbrahimov, İ. Hüseynov, İ. Şıxlı, İ. Əfəndiyev və digər Azərbaycan yazıçılarının yaratdıqları iri həcmli, sanballı romanlar həmin ənənə üzərində yüksəldi, milli romançılığımızı dünya romançılığına qovuşdurdu.

Kaynakça

- “Azərbaycan” jurnalı. (1963). № 8.
“Azərbaycan” jurnalı. (1993). № 9-10.
“Ədəbiyyat qəzeti”, (1934). 15 aprel.
“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti. (1955). 11 may. № 20.
“Ərmağan” jurnalı. (1920). № 1.
“İnqilab və mədəniyyət” jurnalı. (1947). № 4
“İqbal” qəzeti. (1913). 25 oktyabr. № 489.
“Kaspi” qəzeti. (1912). № 264.
“Məlumat” qəzeti. (1911). 6 iyul. № 5.
“Şərqi-Rus” qəzeti. (1914). Tiflis, Qeyrət mətbəəsi, 16, 18 yanvar. № 5, 6.
«Иностранная литература» jurnalı. (1963). № 11.
«Литературный Азербайджан» jurnalı. (1963). № 6.
Agah, Ləvənd Sirri. (1951). *Türk ədəbiyyatı*. İstanbul.
Araslı, Həmid. (1944). *XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, I cild. Bakı.
Arif, Məmməd (1958). *Ədəbi – tənqidi məqalələr*. Bakı.
Axundov, Mirzə Fətəli. (1951). *Əsərləri*, II cild, II hissə. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. (1926). II cild, II hissə. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1946). I cild. Bakı.
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1957). II cild. Bakı.
Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. (1961). Bakı.
Əfəndiyev, Hidayət. (1963). *Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən*. Bakı.
Həsənova, Rahifə. (1991). XIX əsrdə Rusiya-Azərbaycan ədəbi əlaqələri tarixindən. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: M.Ə. Rəsulzadə adına BDU-nun kitabxanası.
Hüseyn, Mehdi. (1966). *Ədəbiyyat və sənət məsələləri*. Bakı.
Hüseyn, Seyid (1913). *Can yangısı*. “İqbal” qəzeti, 25 oktyabr. № 489.
İbrahimov, Sənətulla. (1911). *Nöhəvəs qələmdaşlara*. “Məlumat” qəzeti, 6 iyul. № 5.
Köçərli, F. (1963). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı.
Məmmədzadə, Mirzə Baba. (1992). *Milli Azərbaycan hərəkəti*. Bakı.
Nəbiyev, Bəkir. (1993). *M.F. Axundov fenomeni*. “Azərbaycan” jurnalı, № 9-10.
Nəbiyev, Vəli. (1992). *Azərbaycan bədii nəsrinin janrı və üslub təkamülü (XIX-XX əsrlər)*. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: EA-nın kitabxanası.

- Nəzərli, Hacıbaba. (1934). *Boy atan və ümidlər verən romançı (M.S. Ordubadi)*. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 aprel.
- Quliyev, Həsən. (1979). *Azərbaycan romanının formalaşması və inkişafı problemləri (N. Gəncəvinin romanları əsasında)*. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: EA-nın Əsaslı Kitabxanası.
- Quluzadə, Mirzağa. (1946). *M. Füzuli // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. I cild. Bakı.
- Rəfili, Mikayıl. (1946). *İlk Azərbaycan romanı*. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Bakı.
- Rəfili, Mikayıl. (1947). *Bolşevik yazıçı (M.S. Ordubadi)*. “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, № 4.
- Saraçlı (Məmmədov), Əflatun. (1979). *Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri*. Bakı.
- Saraçlı (Məmmədov), Əflatun. (1983). *Azərbaycan bədii nəsr*. Bakı.
- Hüseyn, Seyid. (1914). *Bədbəxt milyonçu və yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab*. “İqbal” qəzeti, 18 aprel. № 630.
- Talıbzadə, Kamal. (1966). *XX əsr Azərbaycan tənqidi*. Bakı.
- Təhmasib, M.H. (1961). *Dədə Qorqud boyları haqqında // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər*. Bakı.
- Xəlilov, Qulu. (1973). *Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən*. Bakı.
- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. (1979). Bakı.
- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1955). Bakı.
- Коккьяра, Джузеппе. (1960). *История фольклористики в Европе*. Москва.
- Кочарлинский, Ф. (1903). *Литература Азербайджанских татар*. Тифлис.
- Ральф, Фокс. (1960). *Роман и народ*. Москва.
- Сиповский, В.В. (1909-1910). *Очерки из истории русского романа*. Санкт-Петербург.

